

УДК 159.923.2:37.011.3-051

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КОГНІТИВНОГО КОМПОНЕНТУ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОСВІТИ

Метельська Н.Й., здобувач кафедри психології

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

У статті наводяться результати дослідження особливостей професійної самосвідомості працівників освіти в процесі підвищення кваліфікації. Особлива увага приділяється висвітленню розвитку когнітивного компоненту самосвідомості.

Ключові слова: самосвідомість особистості, професійна самосвідомість, когнітивний компонент самосвідомості, позитивне самоставлення.

В статье приводятся результаты исследования особенностей профессионального самосознания работников образования в процессе повышения квалификации. Особое внимание уделяется описанию развития когнитивного компонента самосознания.

Ключевые слова: самосознание личности, профессиональное самосознание, когнитивный компонент самосознания, позитивное самоотношение.

Metelska N.Y. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF COGNITIVE COMPONENT OF EDUCATOR'S PROFESSIONAL IDENTITY

This article presents the results of studies of the professional self-consciousness of educators in the process of training. Particular attention is paid to the description of development of the cognitive component of self-consciousness.

Key words: self-consciousness of personality, professional self-consciousness, cognitive component of self-consciousness, positive self-attitude.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства питання динаміки професійної самосвідомості особистості є одним із найважливіших у психологічній науці. Професійна діяльність, яка здійснюється в освітній установі, висуває особливі вимоги до особистості фахівця. У цих умовах важливим є підвищення рівня вимог не лише до себе як професіонала, а й до здійснення професійної діяльності.

Специфіка діяльності працівників освіти вимагає вивчення психологічних особливостей розвитку їх самосвідомості, оскільки дослідження компонентів структури самосвідомості та динаміки їх розвитку дає змогу визначити провідні чинники формування особистості фахівця, здатного успішно здійснювати професійну діяльність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Детально проблема самосвідомості була розглянута в роботах Б.Г. Ананьєва, М.М. Бахтіна, Р. Бернса, Л.С. Виготського, У. Джемса, Е. Еріксона, М.С. Кагана, І.С. Кона, О.М. Леонт'єва, О.Г. Спіркіна, В.В. Століна, І.І. Чеснокової та інших. Предметом спеціальних досліджень вчених стали питання формування та структури самосвідомості особистості, а також динаміки її розвитку в онтогенезі.

Проблема формування професійної самосвідомості працівників освіти висвітлювалася в дослідженнях І.В. Вачкова, Є.О. Клімо-

ва, В.М. Козієва, А.К. Маркової, Л.М. Мітіної, В.Г. Панка, В.В. Рибалки, К.В. Седих, В.А. Семиченко, Н.В. Чепелевої та інших. Ними розглядалися, зокрема, зміст цього феномену, його структура, причини та передумови формування професійної самосвідомості професіонала, а також питання підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних працівників.

Проте проведений аналіз наукових праць засвідчив, що хоча питання розвитку професійної самосвідомості працівників освіти й були предметом ґрунтовних досліджень деяких науковців, проте вони не можуть вважатись повністю вичерпаними.

Формулювання цілей статті. Мета статті – здійснити аналіз експериментального дослідження особливостей розвитку когнітивного компоненту професійної самосвідомості працівників освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як зазначає К.В. Седих, для розвитку добре диференційованої когнітивної сфери насамперед необхідно сформувати в дитини самосвідомість особистості. Під самосвідомістю розуміється психологічна структура, що являє собою таку єдність, яка знаходить вираження в кожній зі своїх ланок: ім'я людини, її фізична суть, психологічний час особистості (її минуле, сучасне й майбутнє), соціальний простір особистості (права та обов'язки), самооцінка й рівень домагань [8].

Також самосвідомість визначають як усвідомлення індивідом себе як суб'єкта життєтворчості з неповторними фізичними й духовними якостями, потребами й здібностями, як носія інтелекту, почуттів і волі, виразника національної, професійної й групової належності в системі суспільних відносин [6].

Під час аналізу структури самосвідомості особистості більшість дослідників до когнітивного компоненту відносять систему уявлень і знань індивіда про себе, до якої належать самопізнання, самоаналіз, уявлення про себе, самооцінка тощо [1; 11; 12].

Розвиток самосвідомості людини нерозривно пов'язаний із процесом самопізнання як процесом наповнення самосвідомості змістом, що пов'язує людину з іншими, з культурою й суспільством у цілому; процесом, що відбувається всередині реального спілкування й завдяки йому – у межах життедіяльності суб'єкта і його специфічної діяльності [12].

Професійна самосвідомість є одним із найважливіших компонентів самосвідомості людини як суб'єкта діяльності. Формування професійної самосвідомості відбувається на тлі соціального досвіду особистості із включенням цього досвіду в професійне «Я» особистості [4].

Є.О. Клімов стверджує, що професіоналізм – не просто вищий рівень знань, умінь і результатів людини в певній галузі діяльності, а певна системна організація свідомості, психіки людини [2]. Професійна самосвідомість формується на основі співвіднесення образу професії зі знаннями людини про саму себе.

Структура професійної самосвідомості педагогічного працівника в більшості досліджень представлена як єдність трьох аспектів: когнітивного, або пізнавального (самопізнання), емоційно-ціннісного (самооцінки) та дієво-вольового (саморегуляції) [3; 4; 7]. Провідним компонентом тут виступає наявність потреби в самопізнанні – визначені того, які якості особистості педагог усвідомлює як необхідні й констатує їх наявність у себе.

У загальному вигляді структуру професійної самосвідомості фахівця Є.О. Клімов характеризує такими положеннями [2]:

1) усвідомлення своєї належності до професійної спільноти;

2) знання, точка зору про ступінь своєї відповідності професійним еталонам, про своє місце в системі професійних «ролей» на «шкалі» суспільних положень;

3) знання людини про ступінь її визнання в професійній групі;

4) знання про свої сильні й слабкі сторони, шляхи самовдосконалення, ймовірні

зони успіхів і невдач, знання своїх індивідуальних способів успішної дії, своєї найбільш успішної дії, свого найбільш успішного «почерку», стилю в роботі;

5) уявлення про себе та свою роботу в майбутньому.

У цьому контексті особливої актуальності набуває емпіричне дослідження особливостей самосвідомості фахівця, тому далі проаналізуємо результати експериментального дослідження професійної самосвідомості працівників освіти.

З метою вивчення особливостей розвитку когнітивного компоненту професійної самосвідомості працівників освіти було використано «Тест-опитувальник самоставлення» В.В. Століна та С.Р. Пантилєєва [5]. Ця методика дозволяє виявити три рівні самоставлення, відмінні за ступенем узагальненості: глобальне самоставлення; самоставлення, диференційоване за самоповагою, аутосимпатією, самоінтересом та очікуванням ставлення до себе; рівень готовності до конкретних дій щодо свого «Я». Також була використана методика «Особистісний диференціал» [10], метою якої є вивчення певних властивостей особистості, її самосвідомості, міжособистісних відносин. Варіант методики, який був застосований у дослідженні, включає полюси трьох класичних факторів семантичного диференціала – оцінки, сили та активності.

Експериментальна частина дослідження проводилась на базі Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М.В. Остроградського. Дослідженням було охоплено 275 працівників освіти, а саме вчителів початкової школи, вчителів-предметників, вихователів ДНЗ, практичних психологів та логопедів.

Результати дослідження особливостей самоставлення працівників освіти відображені в таблиці 1.

Таблиця 1
Показники самоставлення
працівників освіти

Шкали		Середнє значення за вибіркою (у накопичених частотах, %)
S	Глобальне самоставлення	80,18
I	Самоповага	70,28
II	Аутосимпатія	64,28
III	Очікуване ставлення від інших	61,47
IV	Самоінтерес	77,20
1	Самовпевненість	63,53

2	Ставлення інших	49,77
3	Самоприйняття	72,41
4	Самокерівництво, самопослідовність	66,65
5	Самозвинувачення	52,80
6	Самоінтерес	69,56
7	Саморозуміння	67,40

Як можна побачити з аналізу даних таблиці 1, середній показник глобального самоставлення за вибіркою складає 80,18%. Глобальне самоставлення – це внутрішньо недиференційоване відчуття «за» чи «проти» самого себе. Отже, такий результат є свідченням загального позитивного самоставлення педагогічних працівників та високого рівня їхньої самооцінки.

Далі проаналізуємо характеристики самоставлення, диференційованого за самоповагою, аутосимпатією, самоінтересом та очікуванням ставленням до себе. Шкала «Самоінтерес» відображає міру близькості до самого себе. Високий показник, отриманий за цією шкалою (77,20%), дозволяє говорити про наявність у респондентів інтересу до власних думок і відчуттів, їх готовність спілкуватися з собою на рівних.

Шкала «Самоповага» відображає той аспект самоставлення, який емоційно й змістово об'єднує розуміння самого себе, самостійність, оцінку своїх можливостей, здатність контролювати власне життя та бути самопослідовним. За цією шкалою виявлено середні показники 70,28%. Отримані результати дозволяють говорити про тенденцію до високого рівня саморозуміння, самооцінки власних можливостей, а також віру педагогічних працівників у свої сили, здібності, енергію.

Шкала «Аутосимпатія» об'єднує пункти, у яких відображається товариськість чи ворожість до власного «Я». До шкали увійшли пункти «Самоприйняття» та «Самозвинувачення». За показниками 64,28% можемо говорити про схвалення себе в цілому та в істотних частинах, довіру до себе й позитивну самооцінку досліджуваних педагогічних працівників.

Шкала «Очікуване ставлення від інших» відображає очікуване ставлення оточуючих до самого себе. За цією шкалою були отримані показники середнього рівня (61,47%), що є свідченням можливого очікування досліджуваними як позитивного, так і негативного ставлення від оточуючих.

Далі проаналізуємо шкали, спрямовані на вимірювання вираженості установки на ті або інші внутрішні дії щодо «Я» досліджуваних. Найвищі показники тут були отри-

мані за шкалою «Самоприйняття» (72,41%), що констатує наявність у досліджуваних почуття симпатії до себе, прийняття себе такими, якими вони є, зі своїми проблемами та недоліками, гармонію зі своїми внутрішніми спонуканнями.

За шкалою «Самоінтерес» були виявлені середні показники (69,56%). Така картина свідчить про існування в досліджуваних тенденції до самозміни, їх спробу наблизитися до ідеального уявлення про себе. Це також може вказувати на наявність внутрішніх ресурсів для досягнення успіху в професійній діяльності педагогічних працівників.

За шкалою «Саморозуміння» в досліджуваний вибірці також були діагностовані показники середнього рівня (67,40%), що є відображенням цінності власної особистості для працівників освіти.

Значення такого ж рівня за шкалою «Самокерівництво, самопослідовність» (66,65%) є свідченням недостатньої здатності педагогічних працівників до контролю власного життя.

За шкалою «Самовпевненість» були виявлені показники середнього рівня (63,53%), що є свідченням ставлення досліджуваних до себе як до вольових та надійних.

Шкала «Самозвинувачення» має досить невисокі показники (52,80%), що говорить про відсутність у досліджуваних вираженої схильності до висловлювання необґрунтованих звинувачень. Вони не схильні вважати себе причиною неприємностей, що трапляються з ними та іншими людьми. Такі значення за цією шкалою є логічними в динаміці показників самоставлення, що характеризуються.

Показники за шкалою «Ставлення інших» є найнижчими серед шкал, які розкривають рівень конкретних дій відносно свого «Я», і складають 49,77%. Оскільки ця шкала виявляє уявлення респондента про те, якою мірою його особистість здатна викликати повагу, симпатію, схвалення чи розуміння з боку інших, за результатами дослідження можемо зробити припущення, що педагогічні працівники не вважають власну особистість цікавою для інших. Проте ця шкала фіксує не стільки реальне ставлення інших до індивіда, а скоріше те, що прогнозується ним самим. Отримані результати вказують на суперечність в оцінках самоставлення працівників освіти, що підтверджується показниками, які були виявлені за шкалою «Очікуване ставлення інших» у диференційованому самоставленні, яка описувалась вище.

Таким чином, отримані результати вивчення самоставлення працівників освіти вказують на їхню неоднозначність та не-

виключають сформованість особистісних та професійних деформацій. Виявлені особливості можуть бути свідченням значної когнітивної ускладненості образу «Я» досліджуваних.

Для більш глибокого вивчення особливостей професійної самосвідомості працівників освіти нами була застосована методика «Особистісний диференціал», метою використання якої був опис змісту й структури свідомості працівників освіти в професійній сфері. До складу фактора «Оцінка» ввійшли такі шкали: привабливий – непривабливий; безвідповідальний – сумлінний; добрий – егоїстичний; черствий – чуйний; справедливий – несправедливий; ворожий – доброзичливий; чесний – нещирій.

До складу фактора «Сила» ввійшли такі шкали: слабкий – сильний; упертий – поступливий; залежний – незалежний; рішучий – нерішучий; розслаблений – напружений; впевнений – невпевнений; несамостійний – самостійний.

До складу фактора «Активність» увійшли такі шкали: балакучий – мовчазний; замкнутий – відкритий; діяльний – пасивний; в'ялий – енергійний; метушливий – спокійний; відлюдний – комунікабельний; дратівливий – незворушний.

Результати, отримані за цією методикою, подані нижче в таблиці 2.

Таблиця 2
Показники працівників освіти за
факторами семантичного диференціала

Назва шкали	Середні показники за вибіркою	Рівень
Оцінка	15	середній
Сила	6	низький
Активність	8	середній

Як бачимо з таблиці 2, у групі досліджуваних працівників освіти за факторами «Оцінка» та «Активність» були отримані показники середнього рівня, а за фактором «Сила» – низького. Значення фактора «Оцінка» свідчать про рівень самоповаги. Середні значення цього чинника, отримані в дослідженні, говорять про те, що працівники освіти загалом приймають себе як особистостей та в певному сенсі задоволені собою, проте може бути присутнє критичне ставлення до самих себе та власного рівня досягнень.

Фактор «Активність» в самооцінках інтерпретується як свідчення екстравертованості чи інтровертованості особистості. Отримані значення педагогічних працівників вказують на їхню високу активність,

товариськість та можливу імпульсивність у поведінці. Порівняльний аналіз вищено введених показників із даними шкал, спрямованих на вимірювання вираженості установки на внутрішні дії відносно «Я» досліджуваних «Тесту-опитувальника самоставлення», дозволяє говорити про подібність отриманих результатів.

Фактор «Сила» в самооцінці свідчить про розвиток вольових сторін особистості, про те, як вони усвідомлюються самими досліджуваними. Низькі показники працівників освіти за цим фактором свідчать про їх недостатній самоконтроль, нездатність триматися прийнятої лінії поведінки, залежність від зовнішніх обставин та оцінок. Такі значення цілком співвідносяться з результатами, отриманими за шкалами «Самокерівництво, самопослідовність», «Самовпевненість» та «Очікуване ставлення від інших» у методиці «Тест-опитувальник самоставлення».

Таким чином, порівнявши результати, отримані за обома методиками, можемо стверджувати, що досліджувані працівники освіти приймають себе, проте критично ставляться до власних досягнень. Вони активні та товариські, але схильні до прояву імпульсивності в поведінці, недостатнього самоконтролю та залежності від зовнішніх обставин та оцінок.

Для більш повного аналізу особливостей розвитку когнітивного компонента професійної самосвідомості порівняємо результати дослідження за шкалами «Самоповага» («Тест-опитувальник самоставлення» В.В. Століна, С.Р. Пантилєєва) та «Оцінка» (методика «Особистісний диференціал»). Для цього скористаємося критерієм Спірмена [9].

Кількісно обробивши дані, ми отримали результат, що свідчить про наявність прямої статистично значущої кореляції зі значенням 0,3 між показниками самоповаги та внутрішньої послідовності й саморозуміння досліджуваних, тобто зі зростанням однієї ознаки зростає й інша ознака та на впаки ($r \geq 0,01$ і $p \leq 0,05$). Це означає, що в переважній більшості випадків висока самоповага педагогічних працівників співвідноситься з розумінням ними самих себе, їхньою самостійністю, оцінкою педагогами власних можливостей та здатністю контролювати своє життя.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Отже, проаналізувавши результати проведеного дослідження, можемо говорити про такі особливості когнітивного компоненту професійної самосвідомості працівників освіти:

- глобальне самоставлення досліджуваних знаходиться на високому рівні й підтверджує високий рівень їх самооцінки;

- працівники освіти проявляють інтерес до власної особистості та готовність до взаємодії з іншими;
- досліджувані здатні до розуміння й прийняття самих себе, послідовності в діях і судженнях, проте вони не здатні до контролю власного життя;
- працівникам освіти не властва схильність до самозвинувачення;
- досліджуваним педагогічним працівникам притаманна наявність внутрішніх ресурсів для досягнення успіху в професійній діяльності;
- працівники освіти схильні до переживання цінності власної особистості, проте вони не вважають власну особистість цікавою для інших;
- самоповага педагогічних працівників співвідноситься з розумінням ними самих себе, їхньою самостійністю, оцінкою власних можливостей та здатністю контролювати своє життя.

Таким чином, спираючись на результати проведеного експериментального дослідження, можна зробити висновок про значну когнітивну складність образу «Я» педагогічних працівників, що вказує на необхідність розвитку їх самопізнання, корекцію самоставлення та розвиток позитивного самосприйняття.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Психол. исследование / Л.И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.

2. Климов Е.А. Психология профессионала / Е.А. Климов. – М. : Издательство «Институт практической психологии» ; Воронеж : НПО «МО-ДЭК», 1996. – 400 с.
3. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М. : Междунар. гуманит. фонд «Знание», 1996. – 312 с.
4. Митина Л.М. Личностное и профессиональное развитие человека в новых социально-экономических условиях / Л.М. Митина // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С. 28–38.
5. Общая психодиагностика / под. ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. – М. : Изд-во Московского университета, 1987. – 285 с.
6. Психологічний довідник учителя : в 2-х кн. / упоряд. В. Андрієвська ; за заг. ред. С.Д. Максименка. – К. : Главник, 2005. – Кн. 2. – 112 с.
7. Римар Л.В. Формування професійної самосвідомості майбутніх учителів у процесі вивчення педагогічних дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Л.В. Римар ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1999. – 20 с.
8. Седих К.В. Психологія взаємодії систем: «сім'я» та освітні інституції : [монографія] / К.В. Седих. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 228 с.
9. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии / Е.В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2006. – 350 с.
10. Фетискин Н.П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов. – М., 2002. – С. 20–21.
11. Чамата П.Р. Питання самосвідомості особистості / П.Р. Чамата // Радянська психологічна наука за 40 років : зб. статей / за ред. Г.С. Костюка. – К., 1958. – С. 372–392.
12. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. – М. : Наука, 1977. – 143 с.